

Geografia vojen – Európa v 20. storočí

Daniel Gurňák

Hoci si to neradi priznávame, jednou z najstarších činností ľudstva od jeho dávnych počiatkov bolo vedenie vojen. Na jednej strane ľudia tvorili, budovali a vynaliezali, na strane druhej medzi sebou viedli neustále spory, zabíjali sa a ničili svoje výtvory. Vojny sa, bohužiaľ, stali jedným z prejavov ľudskej civilizácie a ako také zanechávali výrazné stopy vo formovaní spoločností, ekonomiky, ba i kultúry. Často tiež významne vplývali, najmä v modernej dobe, na životné prostredie a pretváranie krajiny. Toto všetko by malo byť dostatočným dôvodom na to, aby sa fenomén vojen dostal do predmetu záujmu nielen historikov, ale aj geografov.

Samotný pojem vojna má veľmi široký obsah, zvyčajne sa chápe ako vojenské stretnutie dvoch organizovaných spoločností (zvyčajne štátov). Vojna sa tradične spája s vojakmi, čo dokladá i spoločný základ oboch slov, no v skutočnosti ide o oveľa zložitejší fenomén. Hoci samotné vedenie vojny je primárne záležitosťou vojenskou, príčiny a dôsledky vojny (často i jej priebeh) majú viac spoločné s politikou alebo ekonomikou. Samotné dôsledky vojen sa oddávna dostali do pozornosti geografov, no zvyčajne nepriamo. Napr. demogeografi študujú mimo iné vývoj populácií štátov, v ktorých sa výrazne prejavili dôsledky vojen, ekonomickí geografi často analyzujú rôzne makroekonomické ukazovatele vojnou postihnutých krajín a napokon politickí geografi sa zaoberajú príčinami a priestorovými súvislosťami vedúcimi k vzniku vojen. Podľa viacerých odborníkov, ale aj na základe historických skúseností možno dokonca tvrdiť, že časť geografov sa dokonca v rámci geopolitiky podieľala i na plánovaní vojen budúcich.

Čím by sa mala teda zaoberať geografia vojen? Predmetom jej záujmu by podľa všetkého mali byť všetky otázky súvisiace so vznikom, priebehom a dôsledkami vojen, analyzované z priestorového hľadiska. Pre potreby progresívneho a pozitívneho ľudského poznania je však snáď najvýznamnejšie najmä štúdium ich dôsledkov. Práve dôsledky vojen majú, ak to tak možno nazvať, „najgeografickejší“ charakter, pretože predstavujú vlastne veľmi špecifickú a extrémnu formu ľudského zásahu do vzťahov v krajinnej sfére.

Európa a vojny v 20. storočí

Európa sa stala v minulosti kolískou dnešnej, vo svete dominantnej civilizácie, no zároveň sa v 20. st. stala i arénou doteraz najrozsiahlejších a najkrvavejších vojen v ľudskej histórii. Je nepopierateľným faktom, že vojny sa stali predovšetkým v európskej histórii i silným impulzom rozvoja civilizácie, pretože oddávna ľudstvo investovalo do nových a dokonalejších spôsobov získania prevahy nad protivníkom. Avšak tento pokrok v drsnom mocenskom boji o prežitie si vyžiadal i krutú daň.

Európa od roku 1901 do roku 2000 prežila veľmi búrlivé obdobie. Niekoľkokrát sa výrazne zmenila jej politická mapa, došlo k presunom miliónov obyvateľov, vystriedali sa v nej rôzne režimy a formy štátov od monarchií, cez diktatúry, až po demokracie, zaviedli sa nové druhy dopravy, vybudovala sa infraštruktúra, priemysel, obrovský skok nastal vo vývoji technológií atď.. Sprievodným javom týchto zmien boli aj vojny. Hoci to na prvý pohľad nevyzerá, počas značnej časti 20. storočia sa v Európe bojovalo. Bez bojov, výraznejších prejavov nepokojov, rozsiahleho terorizmu a masového prenasledovania obyvateľov zažila v tomto období Európa len asi okolo 30 rokov (mapa 1).

Už na počiatku 20. storočia sa prejavovali nepokoje na Balkáne, ktoré napokon vyvrcholili v Balkánskych vojnách, ktoré ukončili definitívne tureckú nadvládu v tejto časti Európy a zároveň začali etapu vzájomných vojen medzi tamojšími národmi. V rokoch 1914-1918 nasledovala 1. svetová vojna, ktorá priamo, či nepriamo zasiahla takmer celú Európu. Ihneď po nej nadväzoval v rokoch 1918-1923 celý rad vojen a občianskych vojen v strednej,

juhovýchodnej a najmä východnej Európe, ale aj v iných krajinách, ako napr. v Írsku. Po menšej prestávke sa rozhorel vojnový požiar opäť, tentoraz v Španielsku (1936-1939), to však nespomíname oficiálne nevyhlásené, ale o to obľudnejšie vojny diktatúr proti vlastným občanom (najmä Sovietsky zväz a Nemecko), ktoré si vyžiadali milióny obetí, no boli napokon zastreté najväčšou vojnou - 2. svetovou vojnou (1939-1945), ktorá znamenala takmer totálnu devastáciu väčšiny Európy. Táto vojna však neskončila vo viacerých krajinách v máji roku 1945, ale plynulo prešla do neoficiálnych konfliktov, ktoré sa tiahli ešte roky (protikomunistický odboj na Ukrajine a v Litve, občianska vojna v Grécku). V druhej polovici 20. storočia nastal zdanlivý pokoj, no i ten vstúpil do dejín pod názvom Studená vojna, aj keď realita bola trochu „horúcejšia“. V rámci sovietskeho bloku došlo k niekoľkým pokusom o zmenu danej situácie, ktoré boli rozhodne potlačené (Východné Nemecko, Poľsko, Maďarsko, Československo). Na západe sa zase lokálne rozhoreli niektoré konflikty, ktoré sa síce nedali klasifikovať ako typické vojny, no k normálnemu mierovému stavu mali niekedy tiež dosť ďaleko (Severné Írsko, Baskicko, Korzika). Rok 1989 znamenal prekvapivo takmer nekrvavý pád väčšiny komunistických diktatúr vo východnej Európe a koniec Studenej vojny. Čoskoro sa však ukázalo, že viaceré komunistické diktatúry sa často len pretransformovali a prijali obnovenú ideológiu extrémneho nacionalizmu, ktorý opäť na Balkáne a vo východnej Európe vyústil až do podoby skutočných vojen a Európania zase po dlhšom čase museli rátať počty obetí nie na desiatky a stovky, ale na tisíce, desaťtisíce, ba až stotisíce. Záver 20. storočia tak víťala aspoň časť Európy snáď s ešte menšou dôverou v budúcnosť ako jeho začiatok.

Doba trvania bojov v Európe

Okrídlené príslovie hovorí, že medzi zbraňami mlčia múzy. Aj keď príslovia nikdy neplatia absolútne, je nesporné, že priamo v oblastiach bojov predstavuje vojna svoju skutočnú tvár, obraz skazy, násilia a smrti. Hoci sme spomenuli vojnu aj ako určitý stimul rozvoja a pokroku, najmä technického, je nutné si uvedomiť, že tento pokrok je od miest priamych bojov spravidla na stovky až tisíce kilometrov vzdialený do bezpečného zázemia. Môžeme preto konštatovať, že ak sa na určitom území neustále bojuje, dochádza minimálne k zastaveniu jeho rozvoja, v mnohých ohľadoch dokonca k jeho zvráteniu opačným smerom. Je samozrejme ťažké presne zmerať všetky straty, ktoré vedenie vojny spôsobuje, no relatívne jednoduchšie je pokúsiť sa aspoň zmerať približne dobu trvania bojov na jednotlivých územiach. Presnejšie povedané, ide vlastne zároveň o zmapovanie území postihnutých priamymi bojovými operáciami. Pod pojmom priame bojové operácie chápeme také územie, kde v danom období prebiehali bojové akcie pozemných vojsk, prípadne veľmi intenzívne útoky vzdušných síl, eventuálne námorných síl na pozemné ciele. Jednoducho povedané, ide o oblasť, ktorá bola v danom časovom období deštruovaná bojovou činnosťou. Takto získané údaje je možné znázorniť v mape. Táto mapa (mapa 2) je zostrojená tak, že sa snaží zachytiť všetky vojenské konflikty na území Európy v rokoch 1901-2000. Pri rozsiahlych konfliktoch (svetové vojny a iné) je zohľadnený ich časopriestorový priebeh. Samozrejme otázna je miera presnosti, do akej je možné takéto fenomény mapovať. Pokiaľ ide o časovú presnosť, najmenšími časovými jednotkami boli v našom prípade štvrtroky, pokiaľ ide o priestor, naša snaha bola generalizovať mapované údaje do mapy mierky zhruba 1 : 10 000 000. Najproblematickejšie a najnepresnejšie bolo mapovanie neregulérnych gerilových (t. j. partizánskych) stretnutí, ktoré bolo ťažko mapovať priestorovo i časovo.

Nanesením všetkých konfliktov do jednej mapy vznikol zaujímavý obraz ich priestorového rozšírenia i akejsi „časovej“ intenzity. Zámerne uvádzame tento termín, pretože dĺžka trvania konfliktu môže, ale nemusí nič vypovedať o jeho intenzite a najmä deštruktívnych účinkoch. To platí najmä pre tzv. bleskové konflikty, kedy za veľmi krátky čas dochádza k obrovským škodám (napr. pri plošnom bombardovaní), nehovoriac o veľmi rôznorodom

charaktere okupačných režimov v zázemí rýchlo sa presúvajúcich bojových línií, ktoré, pokiaľ proti nim nevypukne ozbrojený odpor, nie sú bojovou činnosťou (napriek tomu, že môže ísť až o genocídu). Na druhej strane však možno zväčša konštatovať, že pokiaľ sa na danom území odohrával dlhotrvajúci konflikt, musí mať nezávisle na svojej intenzite výrazne deštruktívne účinky. Už len ak vezmeme do úvahy, že spravidla uprostred vojenského konfliktu nie je možná rekonštrukcia a inovácia zariadení, infraštruktúry, budov (s výnimkou tých, ktoré sú nutné pre bojovú činnosť, resp. pre núdzové fungovanie spoločnosti).

Výsledná mapa (mapa 2) poskytuje zaujímavý pohľad. Ako vidno, Európa bola bojovou činnosťou postihnutá veľmi nerovnomerne. Podľa predpokladov sa najdlhšie v 20. storočí bojovalo v juhovýchodnej Európe, no len na západnom a južnom Balkáne (4 - 8, extrémne 10 - 14 rokov). Ďalšími rozsiahlymi oblasťami dlhotrvajúcich bojov bolo územie západnej Ukrajiny, Bieloruska, pobaltských štátov, západného a severného Ruska, ako aj časť jeho južných území (1 - 6, extrémne až 8 rokov). V západnej Európe sa najdlhšie bojovalo (najmä počas 1. sv. vojny) na relatívne úzkom pruhu územia v severovýchodnom Francúzsku a Belgicku (približne 4 roky). Podobný charakter má i pás bývalej frontovej línie (z občianskej vojny) v strednom Španielsku (1,5 - 2,5 roka). Málo známym faktom u nás je existencia občianskej vojny v Írsku (1919-1923), ktorá však mala špecifický charakter. Pozoruhodné je, že v strede Európy sa tiahne územie, kde sa bojovalo až na výnimky veľmi krátko. Toto územie zaberá väčšinu Nemecka, Rakúska, Česka a tiahne sa cez Slovensko a Maďarsko na juhovýchod až po Rumunsko a Bulharsko. V tomto pásme časová intenzita vojenských konfliktov dosahuje hodnoty maximálne 1 rok (okrem iného i na strednom Slovensku), na väčšine územia však menej ako pol, ba až menej ako štvrt' roka. Smutné je, že na celom sledovanom území Európy sú len tri krajiny, na území ktorých vládol počas celého 20. storočia mier a ktoré sa nezapojili priamo ani do vojen mimo svojich území (Švajčiarsko, Švédsko, Island). Na území Portugalska sa síce tiež nebojovalo, ale Portugalsko sa zapojilo do 1. svetovej vojny. Na území Veľkej Británie zasa neprebli (s výnimkou Severného Írska) žiadne pozemné boje, ale najmä jej významné mestské aglomerácie na čele s Londýnom boli počas 2. sv. vojny terčom leteckých útokov a stotisíce britských vojakov bojovali a padli v oboch svetových vojnách.

Viacero príkladov z histórie nám dokladá, že samotná dĺžka trvania bojov nemusí byť vždy v priamom vzťahu s mierou deštrukcie územia a rozsahom spôsobených škôd. Kým napr. v Írsku mala dlhá občianska vojna charakter malých (ale zákerných) ozbrojených prepádov a teroristických útokov, ktoré nespôsobovali rozsiahle priame škody, rovnako dlho trvajúce boje napr. v severnom Francúzsku totálne devastovali frontové pásma, kde bola na úzkom pruhu územia vytvorená pustá „mesačná“ krajina takmer bez vegetácie pokrytá krátermi od delostreleckých granátov a zákopmi, či ruinami sídiel (pozri foto). Naopak, ani krátke trvanie priamych bojov neznamená vždy menší rozsah škôd a strát. Nemecko, hoci stálo pri vypuknutí oboch svetových vojen, bolo síce priamymi pozemnými bojmi postihnuté len na jar roku 1945, tie však boli často tak intenzívne, že spôsobili úplnú spúšť a poničili veľkú časť toho, čo nestihlo zničiť predchádzajúce mohutné letecké bombardovanie veľkých nemeckých miest.

Napriek uvedenému je treba zopakovať jednoduché pravidlo, že čím sa na území dlhšie bojuje, tým sú negatívne dôsledky výraznejšie. Napr. už len samotná dlhotrvajúca atmosféra násilia a neistoty výrazne deformuje ľudskú psychiku a následne celý morálny, a tým aj sociálny systém spoločnosti, čo sa zákonite prejavuje i v ďalších oblastiach: demografickom vývoji, ekonomike a pod..

Vojnové straty v Európe

Rozsah deštruktívnych vplyvov vojen je ťažké porovnávať, pretože škody spôsobené vojnami je i dnes ťažké zrátať, nehovoriac o období z pred storočia. Je problematické

odhadovať a v peniazoch vyčísl'ovať škody na majetkoch a krajine, najmä pre tak rozsiahle územie a za tak dlhé obdobie, akému sa venujeme. Počas storočia sa menili nielen menové systémy, hodnota peňazí, cena práce a mnohé iné faktory, čo všetko robí snahy o vyčísl'enie škôd takmer neuskutočiteľnými (napr. pri mesačnom bombardovaní Juhoslávie leteckými silami NATO v roku 1999 vznikli škody 100 mld. dolárov (podľa BBC)). Jeden druh škôd by však svoju hodnotu nemal strácať - ľudský život. Zmarený život pred storočím je rovnakou tragédiou, ako násilná smrť v súčasnosti, až na prirodzený fakt, že mŕtvi sú po sto rokoch zväčša zabudnutí.

Napriek občasným vyhláseniam niektorých činiteľov je vojna odjakživa o zabíjaní, tzv. „čistá“ vojna neexistuje. Vo vojne prichádzajú o životy tak vojaci, ako aj nevinní civilisti. Aká je teda celková bilancia obetí vojen 20. storočia v Európe? Presné údaje je ťažké získať, spoľahlivosť jednotlivých odhadov je veľmi rôznorodá. Naviac, odhady sa robili pre aktuálne existujúci rozsah štátov, ktorý sa však práve v dôsledku vojen výrazne menil (napr. rozdeliť straty Rakúsko-Uhorska, Juhoslávie, Ruska, či Sovietskeho zväzu medzi nástupnícke krajiny je prakticky nemožné). Napriek uvedeným ťažkostiam sme sa pokúsili o aspoň približnú sumarizáciu vojnových obetí. Po sčítaní a porovnaní rôznych hodnôt sme dospeli k záveru, že celková suma priamych obetí vojen v Európe a v Rusku sa pohybuje zrejme okolo hodnoty 91 miliónov. V tejto hodnote sú však započítaní všetci padlí vojaci európskych krajín (teda aj tí, ktorí padli na frontoch oboch svetových vojen mimo Európy), všetky obeť oboch svetových vojen a stalinskej diktatúry v celom Sovietskom zväze (väčšina pochádzala z jeho európskej časti, hoci mnohí z nich zahynuli v táboroch GULAGu na Sibíri). Naopak nie sú v tejto sume zahrnuté počty padlých vojakov v oboch svetových vojnách z armád mimoeurópskych krajín, ktorí padli na európskych bojiskách. Pokiaľ ide o Turecko, pokúsili sme sa na základe údajov z literatúry odhadnúť počet obetí v jeho európskej časti (týkalo sa to najmä prvej štvrtiny 20. st.), pretože väčšina jeho obetí pochádzala z jeho ázijskej časti (najmä vďaka genocíde Arménov).

Výsledné odhady sú spracované v mape 3. Mapa vyjadruje približnú priestorovú diferenciáciu počtu obetí vojen (t. j. počty mŕtvych v priamom dôsledku vojen, prípadne štátom organizovaným terorom). Počet obetí je podľa jednotlivých častí Európy (resp. skupín štátov) veľmi diferencovaný:

- severná Európa (Dánsko, Nórsko, Fínsko) – cca. 128 000
- južná Európa (Taliansko, Španielsko, Portugalsko) – cca. 1,44 mil.
- západná Európa (Francúzsko, Veľ. Británia, Benelux, Írsko) – cca. 3,65 mil.
- juhovýchodná Európa (bývalá Juhoslávia, Grécko, Bulharsko, Albánsko, európske Turecko) – cca. 4,65 mil.
- južná časť centrálnej Európy (Rakúsko, Česko, Slovensko, Maďarsko, Rumunsko) – cca. 5,26 mil.
- severná časť centrálnej Európy (Nemecko, Poľsko) – cca. 15,99 mil.
- východná Európa (bývalý Sovietsky zväz, vrátane ázijskej časti) – cca. 60 mil. (z toho v Európe podľa rôznych odhadov aspoň 2/3, pravdepodobne však oveľa viac)

Jednoznačne je možné skonštatovať, že vojny si počas 20. storočia vyžiadali najviac obetí vo východnej a strednej Európe, a to nielen v absolútnych, ale aj v relatívnych hodnotách (napr. Poľsko počas 2. sv. vojny stratilo asi 20% obyvateľstva, Sovietsky zväz počas Stalinovej éry, vrátane 2. sv. vojny až 25%, Juhoslávia v 2. sv. vojne 12%, Rumunsko v 1. sv. vojne 9% a v 2. sv. vojne ďalších 6%, Bulharsko v 1. sv. vojne 8% a napokon Nemecko v 2. sv. vojne asi 7% obyvateľov (podľa White, M., 1998-2003)).

Ak by sa mali vymenovať najkrvavejšie miesta Európy, tak na prvé miesta by sa zaradili: Leningrad (dnešný Petrohrad), kde zahynulo počas blokády v rokoch 1941-1944 asi 1,6 - 2 mil. vojakov a civilistov a koncentračný tábor Osvienčim (minimálne 1,2 mil. zabitých), za ktorými nasledujú mnohé ďalšie miesta bitiek či nacistických lágrov z 2. sv.

vojny (Stalingrad (Volgograd) 0,8 mil., Treblinka 0,8 mil., Moskva 0,7 mil., Kyjev 0,68 mil., Belzec 0,6 mil., Smolensk 0,53 mil., Kolyma (tábor GULAGu) 0,5 mil.), pričom všetky sú vo východnej časti Európy. Najkrvavejším miestom v západnej Európe je zároveň aj najkrvavejšia bitka mimo 2. sv. vojny – bitka pri Somme (severovýchod Francúzska), kde v roku 1916 padlo vyše 300 tis. vojakov (v známejšej bitke pri Verdune padlo „len“ asi 260 tis. vojakov).

Rovnako ako boli v rôznej miere postihnuté stratami jednotlivé časti Európy, rôzne boli postihnuté i určité skupiny obyvateľstva. V 1. sv. vojne tvorili v Európe civilisti „len“ asi 40% všetkých obetí, v 2. sv. vojne už takmer 60%. Z národov boli najviac postihnutí Židia, ktorých počas holokaustu zahynulo asi 5,1 mil. (Ternon, Y., 1997), čo predstavovalo až dve tretiny Židov v Európe a asi 1 tretinu Židov v celosvetovom meradle. Rôzne boli pomery obetí i podľa vekovej a pohlavnej štruktúry obyvateľstva (v 1. sv. vojne zahynulo napr. len vo Veľkej Británii až 37% mužov vo veku 20-24 rokov, v Európe minimálne 10% mužov (vojakov) vo veku 15-49 rokov, čo bolo len 3% z celkového počtu obyvateľov) (podľa <http://www.ssc.upenn.edu/polisci/psci252/lec12images.htm>).

Na základe porovnania viacerých údajov možno odhadovať, že v prvej polovici 20. storočia (do tohto obdobia patrí väčšina uvedených obetí) stratila Európa vďaka vojnám minimálne 50% svojho možného prirodzeného prírastku. Predpokladá sa, že nebyť týchto obetí, v Európe by žilo na začiatku 21. storočia aspoň o zhruba 150 mil. obyvateľov viac ako dnes. Celkové straty obyvateľstva Európy by sa tak dali za 20. storočie odhadnúť na minimálne 15-20%. Je to nepochybne veľmi citelná strata, hoci v porovnaní s inými štatistikami nie vždy až tak výrazná ako by sa mohlo predpokladať (M. White odhaduje v celosvetovom meradle napr. počet úmrtí počas 20. st. na následky fajčenia na zhruba 90 mil.).

Hoci pod dojmom poslednej poznámky sa môže zdať, že vojny neboli zase až tak ničivé, opak je pravdou. Tieto vojny zanechali na tvári Európy dodnes celkom nezahojené rany. Bol spomalený výrazne rozvoj mnohých častí Európy, boli narušené vzťahy medzi jednotlivými skupinami obyvateľstva, najmä medzi niektorými národmi. Aký však majú predložené údaje význam z geografického hľadiska? Okrem už spomínaných súvislostí treba podotknúť, že oba mapované javy časovej intenzity bojov i ľudských strát majú významný vzťah k ostatným zložkám socioekonomickej sféry. Už letný pohľad na publikované mapy u skúseného geografa priam evokuje ďalšie priestorové súvislosti, napr. ekonomické, sociologické a i.. Napriek určitým problémom a nepresnostiam, ktoré pri mapovaní prejavov vojen nastávajú, je skúmanie podobných politicko-geografických javov dôležité a prínosné.

Možno sa zdá, že už dnes nie až tak podstatné snažiť sa dopátrať, či niekde zahynulo o „pár“ desiatok tisíc ľudí viac, či menej, no aj tieto snahy nám pomôžu nezabúdať na to, aké sú vojny kruté. Nie je možné sa len pasívne spoliehať, že nič podobné sa už nemôže opakovať (kto by bol napríklad ešte pred 15-20 rokmi predpokladal, že na opisovanom smutnom konte pribudne ešte ďalších vyše 200 tisíc obetí z bývalej Juhoslávie?). Hovorí sa, že ľudia radi zabúdajú na chyby minulosti len preto, aby sa s nadšením dopúšťali chýb nových, dúfajme, že v prípade vojen už raz urobia výnimku.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu Geografické regióny a regionálny rozvoj v kontexte poznávania a transformácie spoločnosti (č. 1/0032/03 VEGA)

Literatúra

- Barbag, J. (1987): Geografia polityczna ogólna, PWN, Warszawa
Bašovský, O. – Lauko, V. (1990): Úvod do regionálnej geografie, SPN, Bratislava, s. 118
Bell-Fialkoff, A. (2003): Etnické čistky, Práh, Praha, s. 327

- Blažík, T. (1992): Geopolitické dôsledky vývoja po roku 1989 v krajinách Strednej a Východnej Európy, Geografické informácie 1, Univ. Konštantína Filozofa, Nitra, s. 30 – 35
- Butlin, A. R. – Dodgshon, R. A. (1998): An historical geography of Europe, Clarendon Press – Oxford, s. 371
- Gurňák, D. (2002): Vplyv vojenských konfliktov na teritoriálnu a štátovú stabilitu krajín stredovýchodnej a juhovýchodnej Európy, In: Matlovič, R. ed. (2002): Folia geographica 6, Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešov, s. 24 – 31
- Ištok, R. (2003): Politická geografia a geopolitika, Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied, Prešov, s. 392
- Johnson, P. (1991): Dějiny 20. století, Rozmluvy, Praha, s. 845
- Kohn, G. C. (1997): Velká encyklopedie válek, Jota, Brno, s. 646
- Kol. (1982): Atlas zur Geschichte 2, VEB Hermann Haack, Gotha/Leipzig
- Magula, A. – Mari, L. – Tolmáči, I. – Tolmáčiová, T. (2002): Lexikón štátov a území sveta, MAPA Slovakia, Bratislava, 2. vyd., s. 279
- Medvedev, R. (1990): Stalin a stalinizmus, Obzor, Bratislava
- Middleton, H. – Heater, D. (1990): Oxfordský atlas moderních svetových dejín, Odeon, Praha, s. 64
- Moravcová, D. – Bělina, P. – Pečenka, M. (1994): Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1914-1941, ISE, Praha
- Pečenka, M. – Luňák, P. a kol. (1995): Encyklopedie moderní historie, Libri, Praha
- Plechanovová, B. – Fidler, J. (1997): Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů 1941-1995. ISKP, Praha, s. 240
- Ternon, Y. (1997): Genocidy XX. století, Themis, Praha, s. 358
- White, M. (1998-2003): Historical Atlas of the Twentieth Century, in:
<http://users.erols.com/mwhite28/20centry.htm#popul>

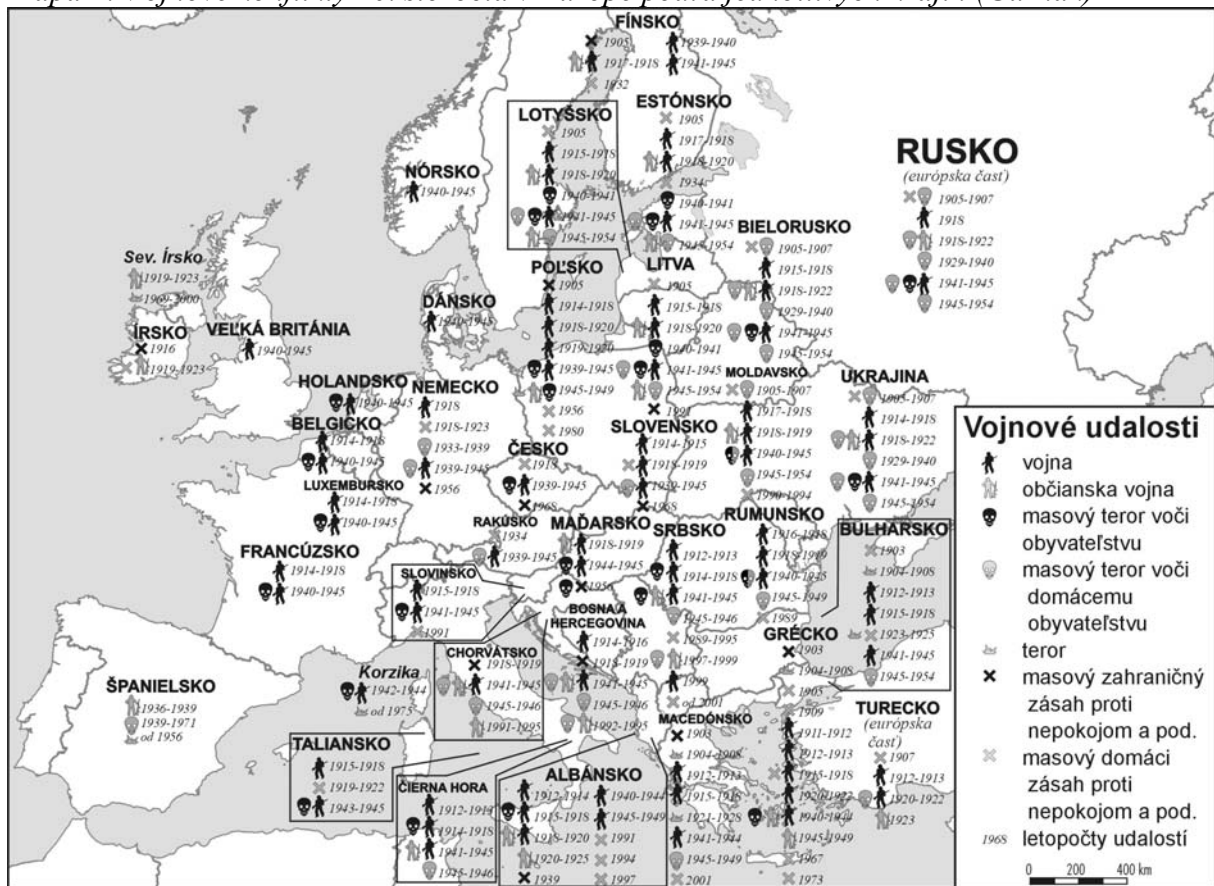
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/324610.stm>

<http://www.ssc.upenn.edu/polisci/psci252/lec12images.htm>

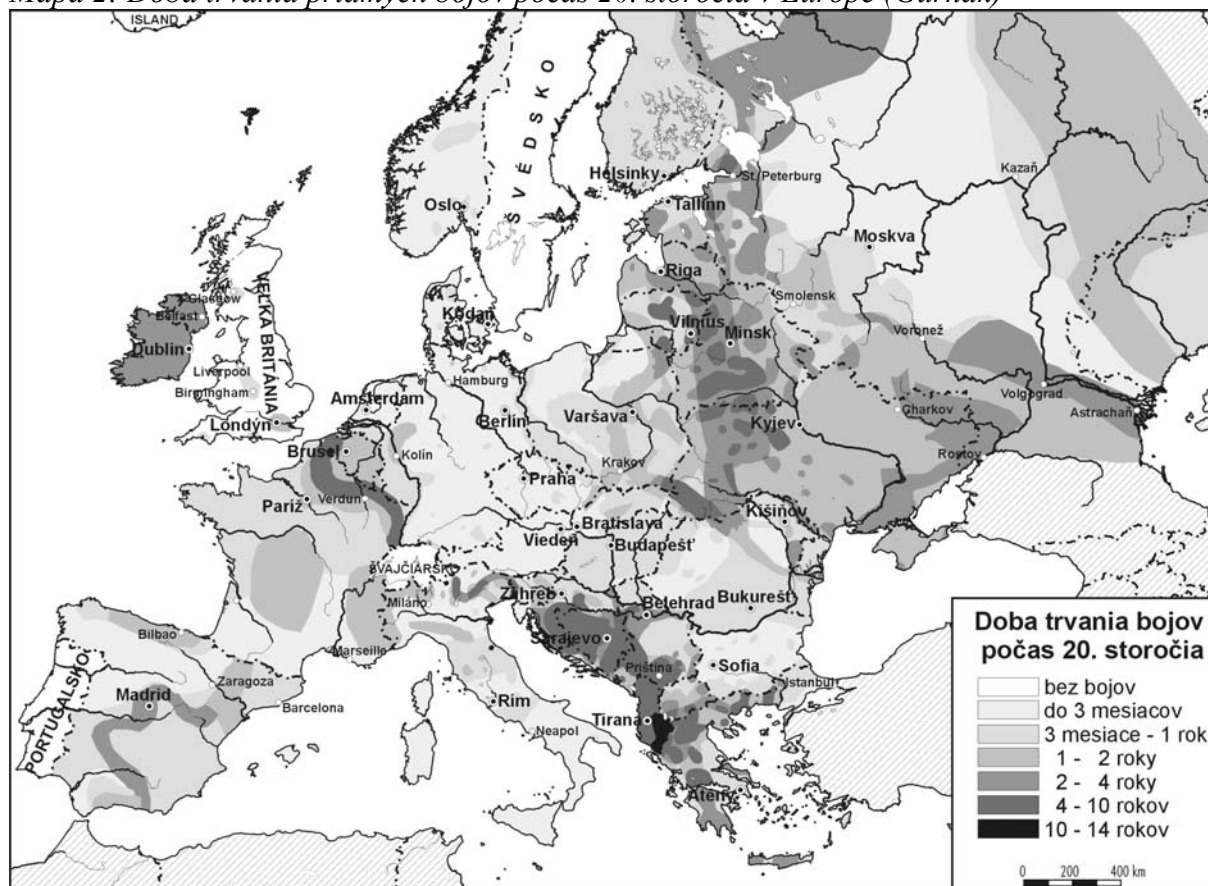
Foto: Vojnové škody - jedno z mestečiek na severe Francúzska po bojoch v 1. svetovej vojne

Mapa 1: Vojnové konflikty 20. storočia v Európe podľa jednotlivých krajín (Gurňák)

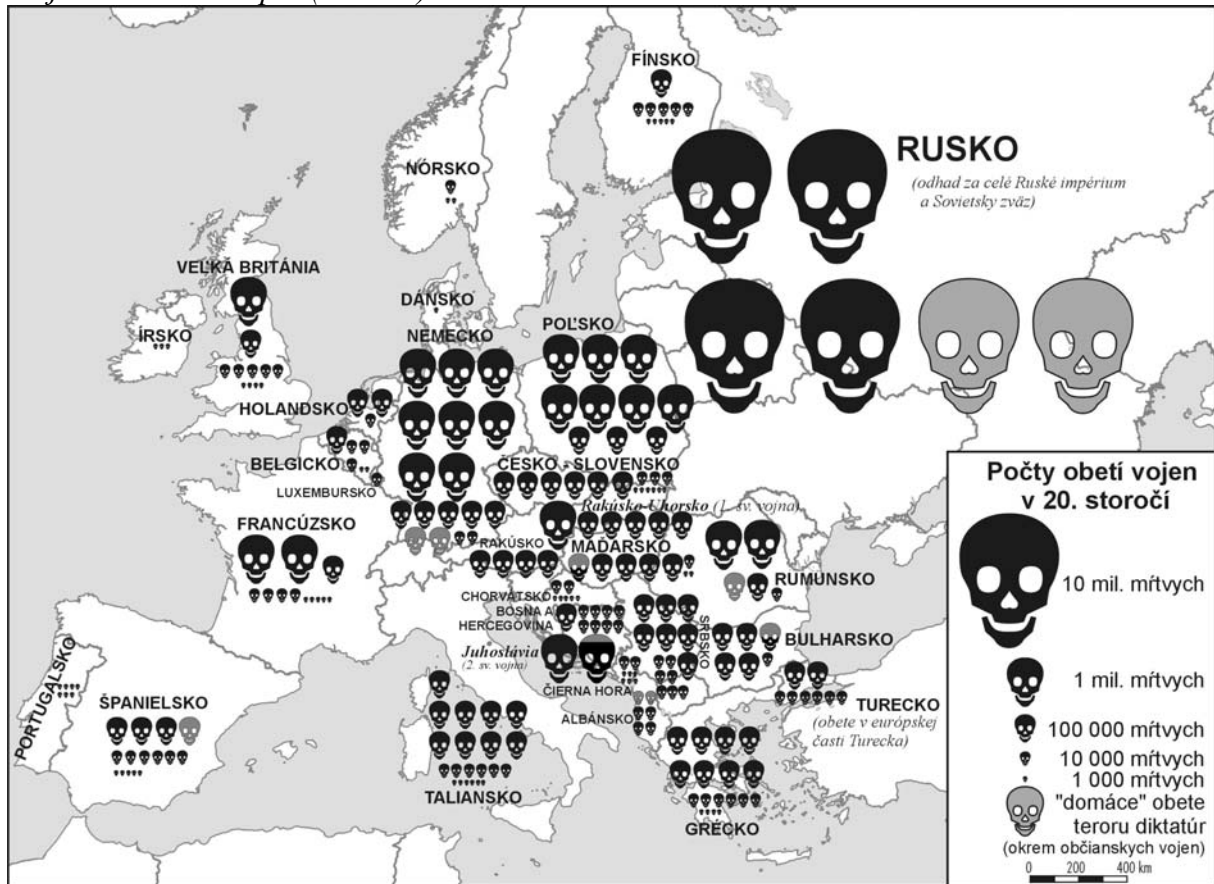

Mapa 2: Doba trvania priamych bojov počas 20. storočia v Európe (Gurňák)

Mapa 3: Počty obetí vojen a masového teroru počas 20. storočia v Európe podľa jednotlivých krajín alebo ich skupín (Gurňák)

CITÁCIA ČLÁNKU:

Gurňák, D. (2005): **Geografia vojen – Európa v 20. storočí**, Geografia, Roč. 13, číslo 1/2005, Bratislava, s. 25-29, ISSN 1335-9258